

Människan, kartan och Gud

Opicinus de Canistris och den allegoriska kartografin

Göran Bäärnhielm

Kartor hör hemma inom geografin i vid mening. ”Kartografin handlar om det universella behovet att orientera sig i omvärlden. Kartor kan därför ritas över allting, över städer och länder, drömmar och utopier.”¹ Standardverket *History of cartography* definierar kartor som ”grafiska framställningar som underlättar en rumslig förståelse av föremål, begrepp, villkor, processer eller händelser i människans värld”.²

Alla kartor har dessutom en symbolisk komponent, som uttrycker något utöver den rena redovisningen av rumsliga förhållanden. Den allegoriska kartografin, där symboliken är huvudsaken, fick ett uppsving under renässansen och 1700-talet. De allegoriska kartornas styrka är deras förmåga att förvandla mentala tillstånd och moraliska begrepp till platser i ett rum, där de kunde ställas i funktionell relation till varandra. Detta stämmer väl överens med Jean Piagets tes att rumslighet är fundamental för vårt medvetande och vår förståelse.³

Antikens kartografi är bara fragmentariskt bevarad. Medeltidens kartografi är mera väldokumenterad och utgörs fram till 1300-talet till största delen av världskartor, som har illustrerat antika författare och religiösa texter eller tjänat som altartavlor. Det symboliska innehållet är i synnerhet påtagligt i fråga om inramning och rekvisita, till exempel när vi ser Gud som världsarkitekt och lantmätare eller Kristus omfamnande eller tronande över världen. Men det finns ett märkligt och ensamstående exempel från medeltiden på att symboliken också går in i själva kartbilden, nämligen två verk av Opicinus de Canistris (1296–cirka 1354).

I Vatikanbiblioteket uppmärksammades 1913 handskriften *Palatinus Latinus* 1993, som består av 27 pergamentsark, närmare en meter stora, med 52 teckningar

innehållande kartor, geometriska figurer, kalendrar, zodiakbilder och människofigurer, rikligt försedda med skriftliga kommentarer. Självbiografiska noteringar klargjorde att de utförts av Opicinus, som sedan tidigare var känd som upphovsman till dels en beskrivning av staden Pavia, dels en kyrkopolitisk stridsskrift till påvedömetts försvar. Den ostrukturerade handskriften gavs ut i en analytisk urvalsedition 1936.⁴ På 1940-talet påträffades sedan ännu en handskrift av Opicinus, *Vaticanus Latinus* 6435, som innehåller 37 större och ett par mindre teckningar, varav 23 kartor, men till största delen ren text. Den gavs ut först 2008, då med fullständig transkription och översättning till franska.⁵

Opicinus levnadslopp

Opicinus föddes 1296 nära Pavia, som han betraktade som sin hemstad. Tiden präglades av partistrider mellan de påvetrogna guelferna, som släkten tillhörde, och de kejsartrogna ghibellinerna. Hans uppväxt blir därför orolig, och 1315 går familjen i landsflykt till Genua, där han lär sig och utövar bokmåleri. 1318 återvänder Opicinus till Pavia, han blir församlingspräst men lämnar åter staden och kommer 1329 till påvehovet i Avignon. 1330 får han en befattning som skrivare vid penitentiarian, det vill säga den avdelning inom kurian som behandlade frågor om botgöring och dispenser från den kanoniska rättens bestämmelser om bland annat kyrkliga ämbeten.

I mars 1334 drabbas Opicinus av en sjukdom som närmast påminner om ett slaganfall. Han får sista smörjelsen och ligger som död i ett tiotal dagar. När han tillfrisknar i april är han delvis förlamad och har

tappat minnet. Han betraktar sedan detta som sin nya födelse, och trots sina handikapp bestämmer han sig för att återvända till sitt arbete.

Uppenbarelsen

Den 4 december 1334 avlider Opicinus gynnare påven Johannes XXII. I januari 1335, några dagar efter efterträdaren Benedictus XII:s vigning, upplever han vad han beskriver som en gudomlig uppenbarelse:

Efter några dagar värdigades Herren öppna för mig intellektet, att med förnuftet som föregångare gradvis upptäcka bilderna av Afrika, Europa och havet.⁶

Det som uppenbarades för honom var de mänskliga och diaboliska figurer som han tyckte sig urskilja i kustkonturerna på portolankartor, det vill säga de sjökartor över Medelhavet, som går tillbaka till 1100-talet,⁷ och som började få större spridning under 1300-talet. För oss som är bekanta med Rorschachtest ligger det ingenting märkvärdigt i ett dylikt igenkännande, och redan Leonardo da Vinci rekommenderade konstnärerna att låta sig inspireras av de figurer man kunde se i fläckar på väggen.⁸

Opicinus påstår att han lärde sig rita dessa kartor genom gudomlig inspiration och utan mänsklig hjälp, och han använder dem sedan på ett helt annat sätt än vad de handelsfurstar, skeppsredare och sjökaptenen gjorde, för vilka portolankartorna har varit avsedda. Han avläser inte någon geografisk information, utan söker deras dolda andliga mening.⁹

Aldrig såg jag sjökartor göras och intresserade mig inte för detta, eftersom min okunnighet inte tillät mig att veta sådant. Gud ensam öppnade för mig intellektet så att jag kunde kopiera en karta efter förlaga av en annan, utan att någon undervisade mig, medan jag fortfarande var okunnig om deras mysterium, ända tills jag tillfrisknade efter en fruktansvärd sjukdom under Vëntans år.¹⁰

Opicinus hade planerat en beskrivning av den kyrkliga hierarkin, men när han 1335 blev varse "bilderna av Afrika, Europa och havet" sammanställde han dem på tio pappersark och fortsatte de följande två åren

med ritningar på pergament.¹¹ Efter hand lämnade han arbetet i penitentiarian för att i stället ägna sig åt "Herrens arbete", och 1337 hade han helt och hållet gått över till detta.

Ju sjukare jag blev i det gamla arbetet, desto starkare befann jag mig vara i Herrens arbete ... Nu däremot, Förnyelsens år [1337], antingen jag vill eller inte, anser jag mig som fri från slaveriets arbeten och helt överförd till Herrens arbeten.¹²

Opicinus har vid denna tid fått försörjning genom bistånd från sina kamrater,¹³ och hans senare liv förflyter i lugn. 1348 noteras att det till en "magister Opicius från Pavia, penitentiarieskrivare och medlem av herr påvens hushåll" utanordnas vedbrand och vin för vintern.¹⁴ Han överlevde digerdöden, som härjade svårt i Avignon detta år, då 62 000 döda begravdes och påven för en tid lämnade staden.¹⁵ 1350 var han ännu i livet, och arbetade i september detta jubelår på ett blad av Palatinushandskriften. Men han har avlidit före den 21 augusti 1355, den dag då 120 floriner betalades i kurian som spolia efter hans död, det vill säga den andel av en avliden klerks egendom, som tillföll påven.¹⁶

Historisk bakgrund

Detta är den oroliga tid då Umberto Ecos roman *Rosens namn* utspelar sig i samband med ett möte 1327 mellan representanter för påven och kejsaren. Påvestolen låg i fejd med kejsaren Ludvig av Bayern och med de radikala franciskanerna, de så kallade spiritualerna och fraticellerna som predikade ett strängt fattigdomsideal. Den upproriska "alternativrörelsen" Apostlabröderna hade nedkämpats 1307 men deras ledare Dolcino efterlämnade ett bestående minne, och Opicinus kallar honom *pseudo-propheta*.¹⁷

Johannes XXII hade inte minst ekonomiska motiv för att bekämpa spiritualerna, eftersom han strävade att bygga upp kyrkans tillgångar efter företrädarens vanskötsel. Vid hans tillträde fanns det endast 70 000 floriner i kassan, vid hans död 1334 den enorma summan av 750 000. 15 304 floriner av dessa hade för övrigt samlats in från Sverige under fyra insamlingsresor.¹⁸ Hans efterträdare Benedictus XII (1334–1342)

blev påvepalatsets i Avignon förste byggherre. Avignon blev sätet för en förfinad och yppig kultur, och under Klemens VI (1342–1352) upplevde staden en renässansperiod liknande Roms under 1400-talet. Påvepalatset pryddes med verk av Giotto's lärjungar, magnifika fester avhölls som ådrog sig Petrarca's bittra klander. Därtill kom en ökande ström av supplikanter, påven var frikostig med exspektanser och provisioner på ämbeten, och förut avskaffade skatter måste efter hand återinföras.

Andlig dynamik

Tidens andliga dynamik är inte minst påtaglig i Sydfrankrike, en region fylld av sektväsen och kätteri, apokalyptik och profetior, spiritualism och fientlighet mot den påvliga kurian. Inte utan grund är detta inkquisitionens huvudsakliga verksamhetsområde.¹⁹ I Sydeuropa möter vi tidens ledande tänkare, Arnold av Villanova, Raymundus Lullus, Marsilius av Padua, här finns vida utblickar österut i form av korstågsplaner, handelsfärder och Kinamission. Påveresidenset i Avignon var en kulturell smältdegel och tidens mest internationella plats med en andlig växelverkan som ingen annanstans. Hit kom sändebud från tatarkhanen och från bysantinske kejsaren; hit kom 1340 en karavan med bytet från slaget mot morerna vid Salado, sista gången en muslimsk armé försökte invadera Spanien. Hos Opicinus kan vi ana inflytanden från detta rika kulturliv. Någotning av Dante finns i hans föreställningsvärld. Vi vet inte om han kände till *Divina Commedia*, men i sin ungdom hade han tyckt om att läsa italiensk och fransk poesi.

Opicinus förkunnelse

Det händelseförlopp som började med hans sjukdom den sista mars 1334, förvandlade Opicinus från en plikttrogen och ärelysten kyrkotjänare till en inspirerad förkunnare av en uppenbarad sanning, som uppfattade sitt verk som det "sista evangeliet".²⁰ Hans brist på klarhet och logisk argumentation och den måttlösa självöverskattning som har lästs in i hans bildspråk, vilket är centrerat kring den egna personen, har fått flera forskare att betrakta honom som mentalsjuk.²¹ De flesta forskare menar dock numera att han hade ett

klart syfte med sitt skrivande och en klar uppsättning idéer att ge uttryck åt.²²

Opicinus förkastade den utbredda metoden att illustrera sin förkunnelse med färgstarka *exempla*, det vill säga sedelärande och uppbyggliga berättelser tagna ur vardagslivet, som han ansåg ledde åhörarna till att intressera sig för exemplen snarare än för trosinnehållet. Han ville upphöra med muntlig predikan och i stället rikta sig till ögonen:

Det är inte längre tid att tala till de troendes öron, utan till förnuftets och intellektets ögon så att mänsklig och kroppslig förståelse gradvis kan omvandlas till förståelse av den nya inre människan.²³

Men han förklarar inte *varför* förnuftet och intellektet lättare nås genom ögonen, eller hur det skall gå till. Sannolikt skall hans egna teckningar utgöra svaret på den frågan. En ledtråd får man genom S:t Victor-skolans analys av seendets fyra nivåer: 1) den historiska eller bokstavliga, 2) den allegoriska eller mystiska, 3) den andliga genom "hjärtats ögon", dock via synliga former, 4) den visionära, innebärande "själens uppstigande till himmelsk kontemplation utan förmedling av synliga former".²⁴ Den tredje nivån motsvarar Johannes uppenbarelse och Opicinus dolda innebörder i kartbilderna, den fjärde finns hos Dante och i vissa av Opicinus diagram i Palatinushandskriften.

Handskrifterna *Palatinus Latinus* 1993 och *Vaticanus Latinus* 6435

De båda handskrifterna är mycket olika men har tillkommit delvis samtidigt. Av de 52 teckningarna i Palatinushandskriften är bara ett fåtal daterade. De äldsta antas ha kommit till i februari 1335, den sista i september "jubelåret" 1350.²⁵ Vaticanushandskriften, som till skillnad från *Palatinus* är en paginerad och inbunden volym, tillkom under juli–november 1337.²⁶ Tillägg gjordes 1338 och sedan vid ett fåtal tillfällen fram till 1341. Opicinus ville finna ett nytt sätt att åskådliggöra förhållandet mellan människan, världen och Gud. Han gör det genom två mycket olika system, i båda fallen med ett i högsta grad komplext formspråk.

I Palatinushandskriften konstruerar han komplice-

Fig. 1. Skiktkarta Medelhavet – Lombardiet. *Pal. lat.* 1993 fol. 4v.

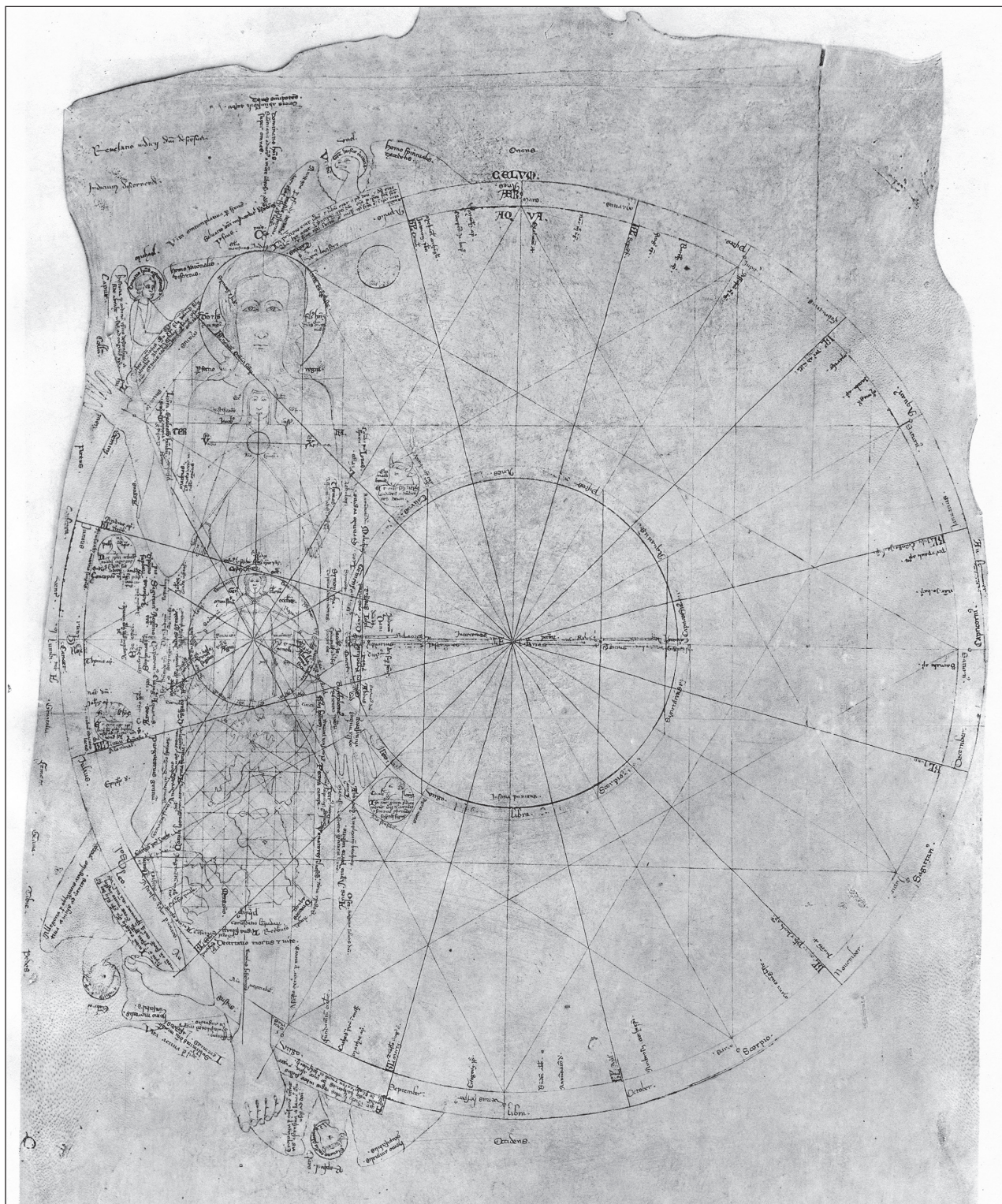

Fig. 2. *Pal. lat.* 1993 fol. 17r. Öster uppåt.

rade diagram som innehåller bilder av världen eller kyrkan, där han rör sig från en abstrakt kosmologi eller teologi i bildens utkanter till människans värld i centrum. Detta spel mellan synliga och symboliska

världar är centralt hos Opicinus. Hans teckningar utgör slutet av en medeltida "diagramtradition" som börjar med Beda Venerabilis på 700-talet.²⁷

I Vaticanushandskriften gör han den naturliga värl-

Fig. 3. Vat. lat. 6435, fol. 87r, utsnitt.

den, jordens faktiska konfiguration sedd genom samtida kartor, till ram för en symbolisk dimension, där kontinenterna konfronterar varandra i form av allegoriska människofigurer.²⁸ Handskriften ger intrycket av ett koncept för privat bruk, men uttrycker också hans ambition att uppnå auktoritet som gudomligt inspirerad förkunnare.²⁹

Innehållet

Av de 52 teckningarna i Palatinushandskriften är 38 försedda med någon typ av karta, sex av dem med allegoriska människofigurer. Vilken publik han vände

sig till är oklart. Det självbiografiska diagrammet fol. 11r, bestående av 40 koncentriske cirklar, en för varje år av hans levnad, utgör ett slags bekännelse riktad till påven.³⁰ Andra teckningar kan ha varit avsedda för offentligheten, troligen för undervisning.³¹

De allegoriska figurer som uppträder är "Europa-Afrikaparet", "havsmannen" som representerar djävulen, samt ett odjur, som representerar Döden och tar ett bitt över "Europas" rygg. I Palatinushandskriften betecknas det *frendens* "tandagnisslande", i Vaticanushandskriften däremot *tarasca* "tarasque", ett människoätande flodmonster i den sydfranska folkloren.³²

En teknik Opicinus använder för att demonstrera

relationer och orsakssammanhang är "skiktkartor", till exempel fol. 4v i Palatinushandskriften (Fig. 1). Inom en oval ram med evangelistsymboler och de fyra *doctores ecclesiae* (Ambrosius, Augustinus, Hieronymus, Gregorius) ser vi en karta över Medelhavet med de fyra allegoriska figurerna endast antydda. Den är överlagrad av en "karta" över Lombardiet i form av ett linjesystem i avvikande färg som representerar floden Po med dess bifloder, och som får täcka hela Europa med förklaringen: "Detta är Lombardiet, som från sätet för vår ursprungliga synd begäret [det vill säga Pavia] förpestar hela världen med syndfullhet."³³ Staden Pavia i det övre skiktet sammanfaller med Venedig i det undre, där djävulens hand befinner sig, vilket betyder att den som föds där omedelbart hamnar i djävulens hand. Men strax intill rinner Po, som här likställs med Jordanfloden och därför kan erbjuda frälsning. Ett svärd som "Europamannen" bär pekar på Konstantinopel, som 1261 hade gått förlorat för den katolska kristenheten genom att återerövas av bysantinske kejsaren. I en marginaltext betecknas hela bilden som "nytt och evigt evangelium" med en anspelning på Uppenbarelseboken 14:6.

En annan teknik är att kombinera portolankartan med en "zonkarta", det vill säga en typ av medeltida världskarta, som går tillbaka på den romerske författaren Macrobius och där jorden är uppdelad i klimatzoner, obeboeliga kalla zoner vid polerna, en het zon vid ekvatorn och däremellan tempererade beboeliga zoner. På fol. 17r (Fig. 2) har Opicinus placerat in portolankartan i den västra delen av den norra beboeliga zonen inom en cirkel, som representerar jordklotet och genom zodiaktecken också världssalltet. Teckningen utgör ett kosmologiskt och även teologiskt diagram, eftersom den beboeliga zonen dessutom är infattad i kroppen av Kristus som återkommer för att döma levande och döda.³⁴

Vaticanushandskriften domineras av 23 antropomorfa Medelhavskartor, ibland i en komplicerad skiktning och med dubbling av personager. Vi återfinner samma figurer, odjuret *tarasca*, "Europa-Afrikaparet" och "Medelhavsdjävulen" som ofta är groteskt obscen och snarast satyrliknande. Det är uppenbart att detta ingår i hans karakterisering som den Onde, och kontrasten mot den upphöjda karaktären hos de sakrala gestalterna i Palatinushandskriften är påtaglig.³⁵

Bland besläktade motiv finns en grotesk födelsescen med ett "diaboliskt" foster som banar sig väg ut genom livmoderväggen, antydande kejsarsnitt.³⁶ Opicinus var själv orolig för dessa motiv, vilket framgår av hans ängslan när en lombardisk "enkel präst" kom på honom under tecknandet av den vidstående varianten av samma motiv (Fig. 3), som han måste dölja med ett stycke papper för att inte besökaren skulle bli skandaliserad.³⁷ Här representeras livmodern av en minatyrversion av "Europa-Afrikaparet", inklusive Skandinavien, täckt av ett loxodromdiagram, det vill säga ett nätverk av kompasskurslinjer utgående från kompassrosor placerade i cirkel, hämtat från portolankartorna och en symbol för Världen.

En allegori över kyrkans situation återfinns i en skiktkarta med spegelvända kartor som möts i den italienska "stöveln" (Fig. 4). Det undre skiktets djävul är mörkbrun till färgen och delvis dold, men hans högra hand agerar vid den manslem som representerar Venedig (1). Texten "Fördömandet av förförerskan och den förförda. Se jättarna suckar under vattnet" (2) avser det i undre skiktet delvis dolda "Europa-Afrikaparet" som är rödbrunt till färgen och skymtar i Svarta havet (3). Övre skiktets Afrikaman betecknas "Kyrkans förförare" (4), och framställs som en skäggig munk ur vars bröst en mask ringlar mot Karthago, en anspelning på "samvetets maskar" i helvetet enligt Markusevangeliet 9:48. Europakvinnan benämns "Kyrkan befriad från förföraren" (5), på hennes huvud sitter en tiara (6): "Detta tecken betecknar det osynliga ting som finns i bröstet", och på hennes bröst finns Avignons stigmatiserade Kristus, benämnd "Den inre människan" (7). Bredvid honom anges "Ingången till Evigheten". I Norditalien får en munk med tonsur och en nunna föreställa Venedig som ett manligt och Pavia som ett kvinnligt könsorgan (8).

En allegori över Pavia döljer sig i en annan skiktkarta med en aggressiv och satyrisk Medelhavsdjävul med monstros och ejakulerande könsorgan (Fig. 5). Han gör fikontecknet, en skymflig samlagsgest med tummen utstickande mellan fingrarna, med höger hand och bär en spira i vänster hand. Europa och Afrika är båda välfriserade kvinnor prydda med smycken, märkligt oberörda av tarasquen och den framringlande samvetsormen. Över Europakartan ligger en plan över Pavia indelad i *iugera*, kvadrater med 80 meter sida,

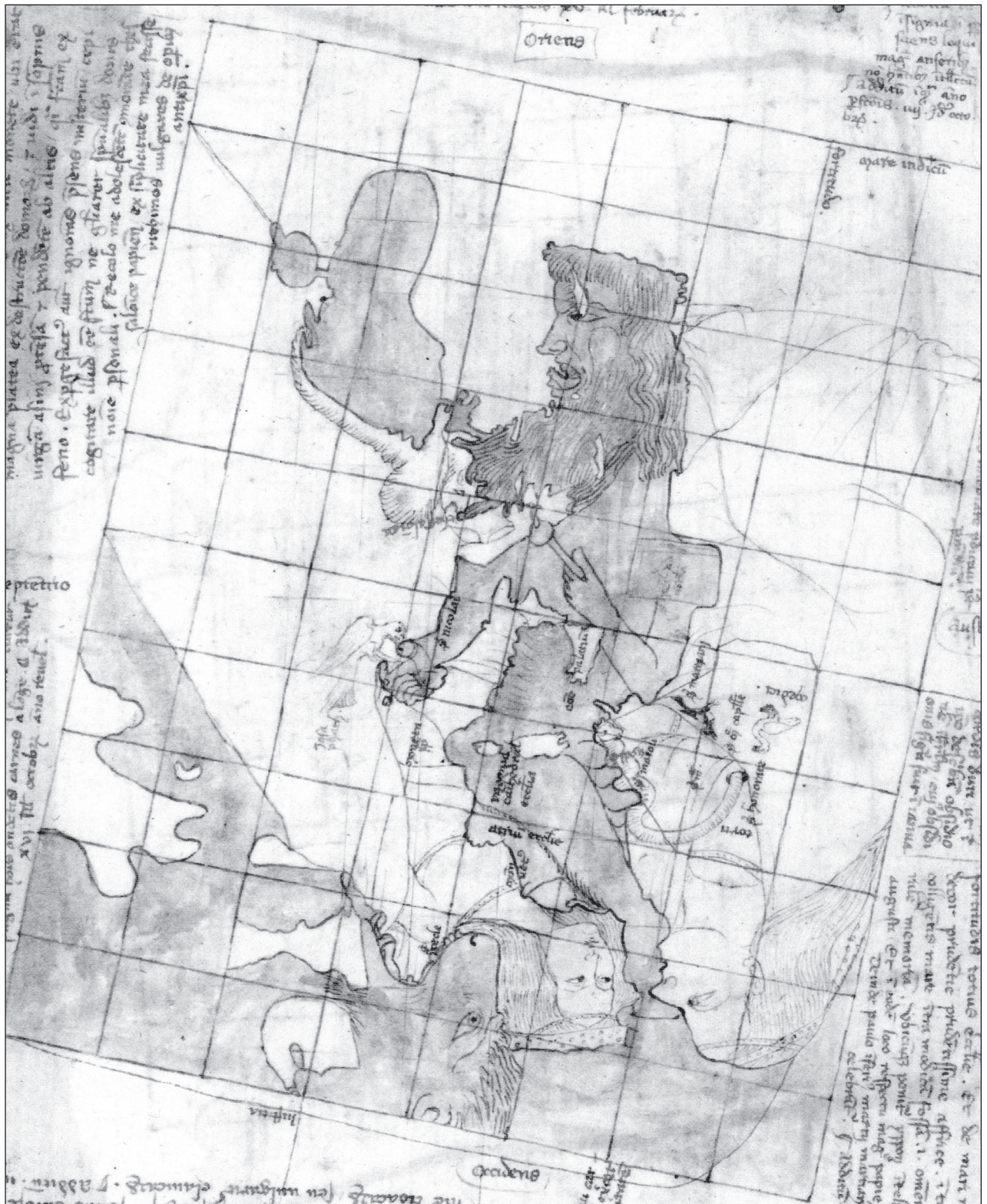

Fig. 5. Vat. lat. 6435 fol. 84r. Beskuren.

där bland annat Opicinus församlingskyrka S. Maria Capella är utsatt på Afrikasidan jämte gränsen för hans församling formad som en husgavel. De övriga djuren, falken som hackar på manslemmen vid djävulens högra hand, skatan och svanen i Afrika, draken i Grekland, anspelar på partistrider i Pavia.

Marginaltexterna handlar om detta, om Opicinus ungdom i Pavia och om den teologiska tolkningen, men är allt annat än klargörande. ”Den naturliga döden [det vill säga tarasquen] griper oss bakifrån och slukar kläderna, inte själen; den andliga döden griper oss i bröstet och slukar själen före köttet. Varför? Eftersom det rika Afrika älskar sin själ som till sist går förlorad, och det fattiga Europa hatar sin själ som hon finner i det kristna folket.”

Bilden av Skandinavien

Den här kartan är en av fyra i handskriften som visar Skandinavien med överraskande konsekvent och riktig kontur. Detta har ingen motsvarighet i samtida portolankartor utan måste gå tillbaka på någon världskarta, kanske snarlik den som Petrus Vesconte ritade för Marino Sanudos *Liber secretorum fidelium crucis*, en propagandaskrift för ett nytt korståg. Flera samtida exemplar finns bevarade. Ett av dessa överlämnades 1321 till Johannes XXII och måste ha funnits i Avignon under Opicinus tid, men dess världskarta framställer Skandinavien på ett annat sätt, som mera påminner om de äldsta regionskartorna över Skandinavien av Claudius Clavus 1427 och senare, vilket ställer dessa i en helt ny dager.³⁸

Opicinus fick inga efterföljare och bildade ingen skola. Hans verk kom till Avignons palatsarkiv där det 1594 förtecknades som ”en bok full av svårbegripliga figurer och många mysterier”³⁹ men förblev annars okänt till 1913. I våra dagar väcker han intresse både bland medicinshistoriker för sina patologiska drag och bland bildteoretiker för sina avancerade försök att åskådliggöra det som inte kan visas, relationen mellan människan, världen och Gud.

Noter

- 1 Widmalm 1988, 306.
- 2 Harley & Woodward 1987, xvi.
- 3 Turnbull 1989, 1.

- 4 Salomon 1936.
- 5 Laharie 2008.
- 6 *Post aliquos dies Dominus aperire mihi dignatus est intellectum, preuia ratione, paulatim ad discernendas ymagines Affrice, Europe et maris*. Vat. f. 75v, Laharie 2008, 780; Morse 1996, 123.
- 7 Gautier Dalché 1995.
- 8 Leonardo da Vinci 1965, 50, andra liknande passager, 59 och 109.
- 9 Salomon 1936, 62, 68–69. Men att han inte var okunnig om kartografins praktiska sida, till exempel avståndsberäkningar, visas av ett par ställen i Vaticanushandskriften fol. 59 och 60 v, Laharie 2008, 586, 604; Salomon 1953, 50.
- 10 Vat. f. 77v; Laharie 2008, 804; Morse 1996, 124. Opicinus använder egna årsbeteckningar: 1335 väntans år; 1336 gottgörelsens år; 1337 förnyelsens år. Salomon 1953, 50.
- 11 Vat. f. 53r; Laharie 2008, 522; Morse 1996, 294.
- 12 Vat. f. 23v; Laharie 2008, 226; Morse 1996, 113, 114, 117.
- 13 Vat. f. 76v; Laharie 2008, 792; Morse 1996, 114, not 28.
- 14 Salomon 1936, 25; Guillemain 1962, 493.
- 15 Rapport av Louis Heyligen, en musiker i tjänst hos kardinal Giovanni Colonna och vän till Petrarca, daterad 27 april 1348, i Breve chronicon 1856, 17–18, engelsk översättning Horrox 1994, 41–45. Se även Guillemain 1962, 261 och 556.
- 16 Morse 1996, 163, not 146; Willman 1988, 190; Hoberg 1955, 96.
- 17 Vat. lat. f. 82, Laharie 2008, 856.
- 18 Brilioth 1915, 124, 179, 123–180.
- 19 Salomon 1936, 133ff.
- 20 *evangelium novissimum sempiternum*, Pal. f. 4v; Salomon 1936, 171; Uppenbarelseboken 14:6.
- 21 Laharie 2008, XVf.
- 22 Morse 1996, 108, även Harding 1998; Kärcher 2006; Whittington 2009.
- 23 Vat. f. 51v; Laharie 2008, 508; Morse 1996, 192.
- 24 Caviness 1983, 115; Kärcher 2006. S:t Victorskolan var verksam vid klostret med samma namn intill Paris på 1100-talet. Den här aktuella skriften är en kommentar till Uppenbarelseboken av Richard av Saint-Victor, d. 1173.
- 25 Salomon 1936, 19, 286.
- 26 Vat. f. 2r; Laharie 2008, 8–9; Vat. f., 87v; Laharie 2008, 921; Morse 1996, 154, not 114.
- 27 Caviness 1983, 110; Whittington 2009, 148.
- 28 Whittington 2009, 148.
- 29 Morse 1996, 159–160.
- 30 Pal. f. 11r; Salomon 1936, 217; Morse 1996, 42, not 10.
- 31 Morse 1996, 166.
- 32 Salomon 1962, 137.
- 33 Salomon 1936, 63.

- 34 Salomon 1936, 198ff; Morse 1996, 248f.
 35 Opicinus upptagenhet av det sexuella berörs kort av Salomon 1953, 54 och har varit ett huvudargument i resonemangen om hans mentala ohälsa, men har inte tagits upp i nyare forskning om medeltidens obsceniteter, till exempel McDonald 2006.
 36 Vat. f. 53v; Morse 1996, 227–228.
 37 Vat. f. 87r; Laharie 2008, 912; Morse 1996, 231 not 144.
 38 Cod. Vat. lat. 2972, reprod. Bouloux 2002, Pl. I; Salomon 1936, 60. Om Claudius Clavus se Ehrensvärd 2006, 36ff.
 39 *Liber plenus variis figuris, quae vix intelligi possunt ... cum multis misteriis*. Von Plessen 2003, 75 efter Archivio Segreto Vaticano, Indice 146, f. 52r.

Förkortningar

- Pal. *Codex Palatinus Latinus* 1993. Biblioteca apostolica Vaticana.
 Vat. *Codex Vaticanus Latinus* 6435. Biblioteca apostolica Vaticana.

Bibliografi

- Bouloux, N., *Culture et savoirs géographiques en Italie au XIVe siècle*, Turnhout 2002.
 'Breve Chronicon clerici anonymi' i *Recueil des chroniques de Flandre*, de Smet, J.J. (red.), 3, Bryssel 1856.
 Brilioth, Y., *Den påfliga beskattningen af Sverige intill den stora schismen*, Uppsala 1915.
 Caviness, M., 'Images of divine order and the third mode of seeing', *Gesta* 22/2, 1983, 99–120.
 Ehrensvärd, U., *Nordiska kartans historia: från myter till verklighet*, Helsingfors 2006.
 Gautier Dalché, P., *Carte marine et portulan au XIIe siècle. Le Liber de existencia riveriarum et forma maris nostri mediterranei*, Rom 1995.
 Guillemain, B., *La cour pontificale d'Avignon (1309–1376)*, Paris 1962.
 Harding, C., 'Opening to God. The cosmographical diagrams of Opicinus de Canistris', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 61, 1998, 18–39.
 Harley, J.B. & Woodward, D., *History of cartography. Vol. 1. Cartography in prehistoric, ancient, and medieval Europe and the Mediterranean*, Chicago 1987.
 Hoberg, H., *Die Einnahmen der apostolischen Kammer unter Innocenz VI 1. Die Einnahmeregister des päpstlichen Thesaurars*, Paderborn 1955.

- Horrox, R. (red.), *The Black death*, Manchester 1994.
 Kärcher, K., 'Der 'dunkle Zwilling' im Stundenbuch des Duc de Berry', i *Bild und Körper im Mittelalter*, Marek, K. (red.), Paderborn 2006, 165–183.
 Laharie, M., *Le journal singulier d'Opicinus de Canistris (1337 – vers 1341)*, 1–2, Vatikanstaten 2008.
 Leonardo da Vinci, *Treatise on painting (Codex Urbinas Latinus 1270)*. Translated and annotated by A. Philip McMahon. Vol. 1, Translation, Princeton 1956.
 McDonald, N., *Medieval obscenities*, York 2006.
 Morse, V., *A complex terrain. Church, society and the individual in the works of Opicino de Canistris (1296–ca 1354)*, Dissertation, University of California, Berkeley 1996.
 Von Plessen, M.-L., *Idee Europa*, Berlin 2003.
 Salomon, R., *Opicinus de Canistris. Weltbild und Bekenntnisse eines avignonesischen Klerikers des 14. Jahrhunderts*, London 1936.
 Salomon, R., 'A newly discovered manuscript of Opicinus de Canistris', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 16, 1953, 45–57.
 Salomon, R., 'Aftermath to Opicinus de Canistris', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 25, 1962, 137–146.
 Turnbull, D., *Maps are territories: Science is an atlas*, Geelong, Vic. 1989.
 Whittington, K., 'Opicinus de Canistris', i *Pen and parchment. Drawing in the Middle Ages*, Holcomb, M. (red.), New York 2009, 148–155.
 Widmalm, S., recension av Eduard van Ermen, 'Sverige och de skandinaviska länderna i gamla kartor och tryck', *Lychnos* 1988, 306–307.
 Willman, D., *The right of spoil of the popes of Avignon 1316–1415*, Philadelphia 1988.

Bilder

- Fig. 1. Från Salomon 1936, Tafel 7.
 Fig. 2. Från Salomon 1936, Tafel 33.
 Fig. 3. ©2010 Biblioteca Apostolica Vaticana. Med tillstånd från Biblioteca Apostolica Vaticana, alla rättigheter reserverade.
 Fig. 4. ©2010 Biblioteca Apostolica Vaticana. Med tillstånd från Biblioteca Apostolica Vaticana, alla rättigheter reserverade.
 Fig. 5. ©2010 Biblioteca Apostolica Vaticana. Med tillstånd från Biblioteca Apostolica Vaticana, alla rättigheter reserverade.